

Zvířata v lidské společnosti: privilegovaná i ztročená

Tereza Vandrovcová

Naše současná společnost má velice ambivalentní vztah k ostatním živočišným druhům. Na jedné straně se čím dál víc lidí označuje za milovníky zvířat a v průzkumech veřejného mínění uvádějí, že jim velmi záleží na tom, aby se zvířata bylo dobře zacházeno (Special Eurobarometer 442 2015), a rovněž obvykle velmi špatně snášejí představu či pohled na jiného tvora, který trpí nebo je zabíjen (Lamm et al. 2010).

Na straně druhé drtivá většina těchto lidí denně konzumuje velké množství živočišných produktů z velkokapacitních průmyslových výkrmů, v nichž se se zvířaty zachází spíše jako s užitkovými jednotkami než jako s individuálními bytostmi s vlastními potřebami (Twine 2010). Skrze nadměrnou spotřebu těchto produktů se zákazníci stávají součástí nejen zbytečného utrpení a zabíjení citlivých tvorů (Pluhar 2010; Discanto et al. 2014), ale také environmentální hrozby pro celou naši planetu (FAO 2006; Thaler et al. 2013; Scarborough et al. 2014; Springmann et al. 2016).

Jak se lidé s tímto očividným paradoxem vyrovnávají? Jaké mechanismy umožňují existenci rozporuplného vztahu, v jehož rámci jedna zvířata milujeme a druhá zabíjíme? Existuje nějaká možnost, jak tento paradox oslabit a podpořit udržitelnější způsob života a empatictější vztah s ostatními obyvateli naší planety? Na tyto a další otázky se snaží odpovědět současný společenskovední výzkum.

Konformita

Jak na svém blogu *Vegan Strategist* píše Tobias Leenaert (2016), na otázku „*Proč většina lidí konzumuje maso?*“ lze velmi zjednodušeně odpovědět: „*Protože většina lidí jí maso.*“ To je dáno lidskou tendencí být konformní vůči kultuře, do níž se narodíme (Asch 1956). Lidské jednání je silně ovlivněno existujícími sociálními normami, které v dané společnosti určují, co je vhodné, ale i co je naopak zcela nežádoucí (Myers and Twenge 2016). Tyto normy mohou být svázány s různými ideologiemi, které sociologie definuje jako „kulturní přesvědčení, která legitimizují konkrétní sociální uspořádání včetně vzorců nerovnosti“ (Macionis 2010, s. 257). Stejně jako některé normy, např. prostorová segregace, mohou napomáhat udržování rasistické ideologie, jiné normy, třeba konzumace tzv. jedlých zvířat, jsou svázány s ideologií karnismu, jejíž mechanismy analyzovala a popsala americká psycholožka Melanie Joy (2011).

Karnismus jako ideologie

Ideologii karnismu Joy (2011) definuje jako neviditelný systém přesvědčení, že je eticky správné a žádané jíst maso těch druhů zvířat, která jsou v daném kontextu považována za jedlá. Ve své podstatě ji lze chápat jako opak veganské ideologie s jejím přesvědčením, že zabíjení a konzumace zvířat jsou v drtivé většině neetické (ČVS 2018). V případě veganství je obvykle na první pohled zřejmé, jaká přesvědčení jeho stoupenci zastávají a kam ideologicky spadají. Na druhé straně přesvědčení, která jsou spojena s konzumací masa, jsou natolik normalizována, že jen málokdo uvažuje nad jejich ideologickou podstatou, natož nad jejich

vědeckou přesností či etickou oprávněností, podobně jako tomu v minulosti bylo s ideologií rasismu či patriarchátu (Joy 2011).

Neviditelnost

Neviditelnost ideologie je dána tím, že systém je udržován a podporován řadou sdílených představ, které jsou bez hlubší kritické reflexe považovány za obecné pravdy, takže si málokdo uvědomuje, že je pod jejich vlivem. „Máme tendenci vnímat většinový způsob života jako odraz univerzálních hodnot. Jenže to, co považujeme za normální, není ve skutečnosti nic jiného než přesvědčení a chování majority.“ (Joy 2011, s. 31) Kromě neviditelnosti samotné ideologie Joy zmiňuje také neviditelnost psychologickou a fyzickou.

Fyzickou neviditelností se rozumí skutečnost, že drtivá většina toho, co se děje zvířatům v rámci živočišné produkce, zůstává očím veřejnosti skrytá. Jedinou situací, kdy mohou lidé za normálních okolností zahlédnout zvířata, jejichž produkty každodenně konzumují, je chvíle, když na dálnici míjejí kamion, který tyto tvory odváží na jatka (Joy 2011, s. 39). Na místě je úvaha, zda má pravdu sir Paul McCartney, když tvrdí: „Kdyby jatka měla stěny ze skla, každý by byl vegetarián.“ (Jones 2009)

Odpověď není úplně jednoznačná, neboť ve skutečnosti je situace ovlivněná také neviditelností psychologickou a celou řadou dalších mechanismů.

Pojem psychologická neviditelnost označuje v souvislosti s konzumací jedlých zvířat celou řadu mentálních procesů, které lidem brání vnímat hospodářská zvířata s obdobnou mírou empatie, jaké se v naší společnosti obvykle těší ostatní kategorie zvířat. Mezi tyto procesy můžeme zařadit např. naučená kognitivní schémata, která rozdělují zvířata na jedlá a nejedlá nebo tzv. masový paradox, jenž je výsledkem rozpolcenosti mezi pozitivním postojem ke zvířatům a oblibou jejich konzumace.

Mentální a společenské procesy

Když se děti narodí do určité kultury, přebírají z ní během své socializace naučené vzorce myšlení, které pomáhají organizovat a chápat svět kolem nás (DiMaggio 1997). Tyto vzorce se v rámci kognitivní psychologie nazývají **schémata** a mají tendenci zůstávat neměnné i v případě, že se objeví informace, které jsou se stávajícím schématem v rozporu, a proto mohou být překážkou kritického myšlení (Nadkarni and Narayanan 2007).

Dokud jsou děti malé, mají tendenci se zajímat o všechna zvířata bez rozdílu, ale jak vrůstají do své kultury, postupně se učí, že některá zvířata jsou na mazlení a obdivování, zatímco vůči jiným je lepší držet si emocionální odstup a nevnímat je jako individuality (Cole and Steward 2014). V případě, že rodina chová nějaké zvíře určené ke sněžení, bývá dětem doporučováno, aby je nepojmenovávaly a nezdůrazňovaly tak jeho individuální osobnost.

Jedním z důležitých schémat je proto tzv. **dichotomizace**, v jejímž rámci se zvířata rozdělují do dvou základních kategorií: „jedlá“ a „nejedlá“ (Joy 2011), přičemž různé kultury i jednotlivci mají tyto kategorie proměnlivé (Fessler and Navarrete, 2003). Tento proces obvykle zahrnuje legitimizaci zařazení zvířat do těchto kategorií, ačkoliv to nemusí odpovídat skutečnosti. Tato dichotomizace lidem umožňuje „ospravedlnit konzumaci určitého zvířete, protože např. není tak chytré, nejde o domácího mazlíčka nebo není roztomilé“ (Joy 2011, s. 123). Velké překvapení pak může způsobit zjištění, že třeba prasata domácí dosahují lepších intelektových

schopností než psi domácí a dokážou řešit problémy rychleji než mnozí primáti (Broom et al. 2009).

Jeden z důvodů, proč lidem připadá v pořádku konzumovat tzv. „jedlá“ zvířata, úzce souvisí s potřebou snižovat tzv. **kognitivní disonanci**. Kognitivní disonance je označení pro vnitřní napětí, které jedinec zažívá, pakliže zároveň zastává dvě protichůdná přesvědčení či hodnoty nebo projevuje protichůdné jednání (Festinger 1962).

V případě konzumace zvířat zde na jedné straně figuruje pozitivní vztah ke zvířatům i odpor ke sledování jejich zabíjení (Elias 2006) a na straně druhé naučený zvyk pojídat produkty, jejichž výroba zabíjení zvířat vyžaduje. Nepříjemnou tenzi z této rozpolcenosti lidé podle psychologických experimentů řeší tak, že podceňují mentální schopnosti, vnímavost a morální status zvířat, která konzumují (Loughnan et al. 2010). Tento fenomén, pojmenovaný **masový paradox**, tak způsobuje, že lidé mají tendenci vnímat hospodářská zvířata jako hloupější, méně citlivá a obecně méně důležitá než zvířata společenská nebo divoká.

Masový paradox ulehčuje konzumaci „jedlých“ zvířat, protože díky němu je jejich život vnímán jako méně hodnotný. Neznamená to však, že by bylo většině lidí příjemné sledovat jejich zabíjení či týrání. Sociolog Elias, který je autorem **civilizační teorie**, si všiml, že zatímco dříve bylo při stolování naprosto běžné servírovat celá zvířata, která se porcovala až na stole, postupně tato podívaná mizí nebo se odsouvá do pozadí a v lidech vyvolává dříve neznámé pocity trapnosti a znechucení (Elias 2006, s. 193). Dalším důležitým mentálním procesem, který redukuje kognitivní disonanci, je proto **disociace**, což je v tomto případě oddělení konzumovaného masa od představy živého zvířete, ze kterého pochází (Kunst and Hohle, 2016). Zakrývání skutečného původu masa napomáhá úhledné zabalení, které vzhledem vůbec nepřipomíná původní zvíře.

Pojmenování těchto balíčků typicky odkazuje spíše k výslednému produktu než k samotnému zvířeti, např. v případě „vepřového“ či „hovězího“ (Rothgerber 2014), což je klasický příklad tzv. **objektifikace**. Zvíře je objektifikováno, pakliže je na něj nahlíženo jako na neživou věc. „To, že zvířata vnímáme jako objekty, nám umožňuje s jejich těly zacházet jako s věcmi bez morálního znepokojení, které bychom jinak pociťovali.“ (Joy 2011, s. 118)

S objektifikací úzce souvisí **deindividualizace** – proces, kdy jednotlivce vnímáme pouze skrze jejich skupinovou identitu, a čím je skupina větší, tím obtížnější je vidět její členy jako individuální osobnosti. Např. prasata určená k porážce mají lidé tendenci vnímat spíše abstraktně jako skupinu. Pokud by však spotřebitelé byli při konzumaci masa nejprve obeznámeni s jedinečnou osobností daného zvířete, byla by pro ně jeho konzumace daleko obtížnější (Joy 2011, s. 119).

Důležitou součástí karnistické ideologie jsou **racionalizace** konzumace masa. Racionalizacemi se v psychologii rozumí postbehaviorální procesy, jejichž funkcí je ospravedlnit či vysvětlit potenciálně problematické jednání (Beauvois and Joule 1996). Melanie Joy (2011) popsala tři nejčastější racionalizace konzumace masa a Jared Piazza (et al. 2015) přidal ještě čtvrtou, neprávem opomíjenou. V rámci psychologického výzkumu byly tedy postupně identifikovány čtyři nejčastější racionalizace požívání zvířat, které snižují morální znepokojení (v angličtině souhrnně označované jako 4Ns): konzumace masa je (1) **normální**, (2) **přirozená** (*natural*), (3) **nezbytná** (*necessary*) a (4) **chutná** (*nice*).

(1) První racionalizace se týká normality a odráží skutečnost, že v naší společnosti dominuje karnistická ideologie, přičemž lidé mají obvykle silnou tendenci udržovat *status quo* a být konformní s většinou, a to i v případě, že se tato většina očividně mýlí (Asch 1956). (2) Další

racionalizace je postavena na přesvědčení, že to, co je přirozené, je zároveň morálně správné. Ve skutečnosti je však tento způsob argumentace, tzv. *argumentum ad naturam*, považován za logickou chybu (Curtis 2010). (3) Třetím častým ospravedlněním je názor, že konzumace masa je nezbytná, neboť bez ní nelze uspokojit nutriční potřeby člověka. Přední výživové instituce v západních zemích přitom potvrzují, že správně sestavená rostlinná strava je nejen nutričně adekvátní, ale navíc snižuje riziko výskytu řady civilizačních onemocnění (Melina et al. 2016; Dietitians of Canada 2014). (4) Poslední častou racionalizací je tvrzení, že je maso jednoduše chutné. Tento argument byl dlouho ignorován, neboť v jiných kontextech by ospravedlnění příjemnými pocity pachatele (např. při znásilnění) neobstálo. Ve výzkumu se však ukazuje, že jde o relativně častý argument (Piazza et al. 2015).

V návaznosti na relativně časté ospravedlňování konzumace masa jeho neodolatelnou a nenahraditelnou chutí realizovala jedna z mých studentek zajímavý experiment. Náhodným kolemjdoucím nabízela k ochutnání a vzájemnému porovnání čtyři identické vzorky rostlinné uzeniny, přičemž jeden byl prezentován jako veganský a ostatní tři jako vepřové. Zatímco při porovnávání domněle masových vzorků nebyly mezi preferencemi lidí signifikantní rozdíly, u porovnávání rostlinné a domněle masové uzeniny drtivá většina dotazovaných (91 %) preferovala neveganskou variantu (Santamaria 2015). Racionalizace, která se týká dobré a nenahraditelné chuti masa, může mít kořeny v neznalosti či předsudcích vůči rostlinným produktům, které mohou vnímání chutí silně ovlivnit.

Karnismus v praxi

Jak bylo nastíněno výše, náš vztah s ostatními zvířaty je plný rozporů, které máme tendenci přehlížet či přímo aktivně potlačovat. Jen díky celé řadě psychologických i sociologických mechanismů je možné, aby uprostřed civilizované společnosti, která je čím dál citlivější vůči násilí páchanému na mimolidských zvířatech, existovala místa, která jsou popřením všeobecně sdílených hodnot (Elias 2006).

S nástupem industriální revoluce se vybrané druhy zvířat staly integrální součástí průmyslové výroby potravin, což způsobilo jejich redukci na stroje a užitkové jednotky (Franklin 1999). Tyto stroje jsou díky biotechnologiím (skrze šlechtění, genetické modifikace, energeticky vydatnou potravu a v některých zemích též skrze růstové hormony) stále výkonnější a výkonnější, takže poskytují maximum živočišných produktů za minimum vstupních nákladů v podobě krmiv či životního prostoru. Např. slepice, které by v přírodě snášely 10–15 vajec ročně, na konci 19. století překonaly počet 100 vajec ročně a dnes již dosahují více než 300 vajec ročně (Romanov and Weigend 2001). Krávy vlivem pokročilého šlechtění produkují každým rokem stále více mléka (s dvouměsíční přestávkou před každoročním porodem a násilným oddělením od novorozeněte), přičemž ve Spojených státech je nárůst téměř exponenciální (VandeHaar and St-Pierre 2006). Zaměření průmyslu na vysoký výkon nadále pokračuje bez ohledu na to, jaké následky bude mít tato rostoucí efektivita na život samotných zvířat (Twine 2010).

Dalším zřetelným projevem karnistické ideologie v naší společnosti je znění zákona na ochranu zvířat proti týrání, který některá zvířata před týráním de facto neochraňuje. Dle tohoto zákona nesmí nikdo bez důvodu usmrtit zvíře, není-li nevléčitelně nemocné. Existuje však řada výjimek, mezi které spadá např. „využití produktů zvířete chovaného nebo drženého pro produkci potravin, vlny, kůže nebo jiných produktů“ (Zákon č. 246/1992 Sb., § 5, 2). Další výjimka se týká definice toho, co zákon označuje jako týrání. Za týrání se totiž považuje např. „provádět chirurgické zákroky za účelem změny vzhledu nebo jiných vlastností zvířete, a to i v

případě, že by uvedené zákroky byly provedeny za použití prostředků pro celkové nebo místní znecitlivění, prostředků snižujících bolest nebo jiných metod, nejde-li o případy uvedené v § 7 odst. 3 a 4...“ (Zákon č. 246/1992 Sb., § 4, g). V § 7 pak najdeme osm výjimek z tohoto pravidla, které se týkají právě hospodářských zvířat. Znecitlivění se nepožaduje při „kastraci samců mladších 7 dnů u prasat a mladších 8 týdnů u skotu, ovcí, koz nebo králíků“ ani při „kauterizaci zobáků u kuřat mladších 10 dnů, která jsou určena k produkci konzumních vajec“ (Zákon č. 246/1992 Sb., § 7, 3).

Na dodržování tohoto zákona dohlíží Státní veterinární správa, což je orgán spadající pod Ministerstvo zemědělství. Byrokratické instituce mívají dle sociologických výzkumů tendenci hájit a udržovat status quo, neboť změny představují komplikace a jsou organizačně i finančně náročné. Jak upozorňuje Merton, důležitým aspektem fungování byrokratických organizací je vysoká míra konformity s předepsanými vzorci jednání, která může vyústit v „přemístění cílů“, při němž se z instrumentální hodnoty stává hodnota konečná (Merton 2000, s. 187).

Ochranu všech zvířat kromě výše popsaných mechanismů znesnadňuje také skutečnost, že na dodržování tohoto zákona dohlíží veterináři, kteří prošli specifickou vědeckou socializací. Tato socializace může mít paradoxně negativní vliv na schopnost soucitu vůči zvířatům. Jedna studie např. odhalila, že studenti veterinárního lékařství ve čtvrtém ročníku snižují bolest u zvířat utišujícími prostředky s menší pravděpodobností než studenti druhých a třetích ročníků (Hellyer et al. 1999). Obdobný výzkum realizovaný mezi studenty dvou britských veterinárních škol odhalil, že studenti projevovali v závěru školy méně soucitu vůči projevům hladu, bolesti, strachu a nudy než na začátku studií (Paul and Podberscek 2000).

Závěr

Nyní zbývá odpovědět na otázku, jak oslabit existující paradox, kdy na jedné straně cítíme morální znepokojení při sledování zvířecího utrpení a zabíjení a na druhé straně každodenně konzumujeme levné živočišné produkty, které toto utrpení jako skrytou ingredienci obsahují.

Jednou z cest je tlak na změnu legislativy, aby postupně odstranila všechny výjimky, které umožňují způsobovat zvířatům to, co by v jiném kontextu bylo považováno za týrání. Bez podpory společnosti však tyto změny realizovat nelze, neboť politické síly obvykle reagují na to, co žádá většina populace.

Důležité je proto vzdělávání veřejnosti, aby překonala psychické bariéry, které jí brání soucítit s některými zvířaty a které ji odrážejí od změny životního způsobu směrem k soucitnějšímu a environmentálně udržitelnějšímu rostlinnému stravování. Vzhledem k výše popsanému dává smysl různými prostředky (např. skrze sociální sítě a jiná média) poukazovat na individualitu, emocionalitu a inteligenci hospodářských zvířat, vyvracet argumentační klamy spojené se čtyřmi nejčastějšími racionalizacemi konzumace zvířat, citlivým způsobem lidem zprostředkovávat utrpení, kterým zvířata procházejí, hovořit s lidmi o jejich vlastních hodnotách, poskytovat informace o výživě, ale také nabízet ochutnávky dobrých rostlinných jídel.

Zdroje:

ASCH, S. E. „Studies of independence and conformity: I. A minority of one against a unanimous majority“. *Psychological Monographs: General and Applied*. 1956, 70(9), s. 1–70.

BEAUVOIS, J. L. a JOULE, E. V. *A radical dissonance theory*. London, UK: Taylor and Francis, 1996.

Broom, D. M., SENA, H. a MOYNIHAN, K. L. „Pigs learn what a mirror image represents and use it to obtain information“. *Animal Behaviour* 2009, 78 (5), s. 1037–1041.

COLE, M. a STEWARD, K. *Our children and other animals: The cultural construction of human-animal relations in childhood*. Farnham, UK: Ashgate, 2014.

CURTIS, G. N. *Fallacy Files – Appeal to Nature* [online], fallacyfiles.org, 2010. [cit. 19. 10. 2018] Dostupné z: <http://www.fallacyfiles.org/adnature.html>.

ČESKÁ VEGANSKÁ SPOLEČNOST. *Co je veganství?* [online], 2018 [cit. 3. 9. 2018]. Dostupné z: <http://veganskaspolecnost.cz/co-je-veganstvi>.

DIETITIANS OF CANADA. *Healthy eating guidelines for vegans* [online], 2014 [cit. 2. 10. 2018]. Dostupné z: <http://www.dietitians.ca/Downloads/Factsheets/Guidelines-for-Vegans.aspx>

DIMAGGIO, P. „Culture and cognition“. *Annual Review of Sociology*. 1997, 23, s. 263–287.

DISANTO, C., CELANO, G., VARVARA, M., FUSIELLO, N., FRANSVEA, A., BOZZO, G. a CELANO, G. V. „Stress factors during cattle slaughter“. *Italian Journal of Food Safety*. 2014, 3(3).

ELIAS, N. *O procesu civilizace: Sociogenetické a psychogenetické studie*. Praha: Argo, 2006.

FESSLER, D. M. T. a NAVARRETE, C. D. „Meat Is Good to Taboo: Dietary Proscriptions as a Product of the Interaction of Psychological Mechanisms and Social Processes“. *Journal of Cognition and Culture*. 2003, 3(1), s. 1–40.

FESTINGER, L. *A theory of cognitive dissonance* (Vol. 2). Stanford, UK: Stanford University Press, 1962.

FAO. *Livestock's long shadow* [online]. Roma: Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 2006 [cit. 13. 2. 2018]. Dostupné z: <http://www.fao.org/docrep/010/a0701e/a0701e00.HTM>.

FRANKLIN, A. *Animals and Modern Cultures. A Sociology of Human-Animal Relations in Modernity*. London: Sage Publications, 1999.

HELLYER, P. W., FREDERICK, C., LACY, M., SLAMAN, M. a WAGNER, A. E. „Attitudes of veterinary medical students, house officers, clinical faculty, and staff toward pain management in animals.“ *Journal of the American Veterinary Medical Association*. 1999, 214 (2), 2, s. 38–244.

JONES, A. *Sir Paul McCartney Narrates „Glass Walls“* [online], PETA UK, 2009 [cit. 15. 9. 2018]. Dostupné z: <https://www.peta.org.uk/blog/glass-walls>.

JOY, M. *Why we love dogs, eat pigs, and wear cows: An introduction to carnism*. Berkley, CA: Conari press, 2011.

KUNST, J. R. a HOHLE, S. M. „Meat eaters by dissociation: How we present, prepare and talk about meat increases willingness to eat meat by reducing empathy and disgust“. *Appetite*. 2016, 105, s. 758–774.

LAMM, C., MELTZOFF, A. N. a DECETY, J. „How Do We Empathize with Someone Who Is Not Like Us? A Functional Magnetic Resonance Imaging Study“. *Journal of Cognitive Neuroscience*. 2010, 22(2), s. 362–376.

LEENAERT, T. *Why most people eat meat* [online], Vegan Strategist, 2016 [cit. 14. 9. 2018]. Dostupné z: <http://veganstrategist.org/2016/07/25/why-most-people-eat-meat>.

MACIONIS, J. J. *Sociology* (13. vydání). Upper Saddle River, N.J.: Pearson Education, 2010.

MELINA, V., CRAIG, W. a LEVIN, S. *Position of the Academy of Nutrition and Dietetics: Vegetarian diets* [online], 2016, [cit. 2. 10. 2018]. Dostupné z: <https://www.eatrightpro.org/-/media/eatrightpro-files/practice/position-and-practice-papers/position-papers/vegetarian-diet.pdf?la=en&hash=13D2FB5B600CF0778F6FE12B50ED9CE2645CAEF9>.

MYERS, D. G. a TWENGE, J. M. *Social psychology* (12. vydání). New York, NY: McGraw-Hill, 2016.

NADKARNI, S., NARAYANAN, V. K. „Strategic schemas, strategic flexibility, and firm performance: The moderating role of industry clockspeed“. *Strategic Management Journal*. 2007, 28 (3), s. 243–270.

PIAZZA, J., RUBY, M. B., LOUGHNAN, S., LUONG, M., KULIK, J., WATKINS, H. M. a SEIGERMAN, M. „Rationalizing meat consumption. The 4Ns“. *Appetite*. 2015, 91, s. 114–128.

PLUHAR, E. B. „Meat and morality: Alternatives to factory farming“. *Journal of Agricultural & Environmental Ethics*. 2010, 23(5), s. 455–468.

PAUL, E. S. a PODBERSCEK, A. L. „Veterinary education and students' attitudes towards animal welfare“. *The Veterinary Record*. 2000, 146 (10), s. 269–272.

ROMANOV, M. N. a WEIGEND, S. „Analysis of Genetic Relationships Between Various Populations of Domestic and Jungle fowl using microsatellite markers“. *Poult Sci*. 2001, 80, s. 1057–1063.

SANTAMARIA, C. *Plant-based food experiment* (nepublikovaný studentský výzkum pro the Social Psychology course). Psychology Department, University of New York in Prague, 2015 [cit. 15. 10. 2018]. Dostupné z: http://humanimal.cz/texty_soubory/plant-based_food_experiment-santamaria.pdf.

SCARBOROUGH, P., APPLEBY, P. N., MIZDRAK, A., BRIGGS, A. D. M., TRAVIS, R. C., BRADBURY, K. E. a KEY, T. J. „Dietary greenhouse gas emissions of meat-eaters, fish-eaters, vegetarians and vegans in the UK“. *Climatic Change*. 2014, 125(2), s. 179–192.

SPECIAL EUROBAROMETER 442. *Attitudes of Europeans toward animal welfare* [online]. Brussels, Belgium: European Commission, 2015 [cit. 9. 9. 2018]. Dostupné z: <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/index.cfm/ResultDoc/download/DocumentKy/71348>.

SPRINGMANN, M., GODFRAY, H. C., RAYNER, M. a SCARBOROUGH, P. „Analysis and valuation of the health and climate change cobenefits of dietary change“. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*. 2016, 113(15), s. 4146–4151.

THALER, S., ZESSNER, M., MAYR, M. M., HAIDER, T., KROISS, H. a RECHBERGER, H. „Impacts of human nutrition on land use, nutrient balances and water consumption in Austria“. *Sustainability of Water Quality and Ecology*. 2013, 1–2, s. 24–39.

TWINE, R. *Animals as biotechnology – ethics, sustainability and critical animal studies*. London, UK: Earthscan, 2010.

VANDEHAAR, M. J., ST-PIERRE, N. „Major Advances in Nutrition: Relevance to the Sustainability of the Dairy Industry“. *American Dairy Science Association*. 2006, 89, s. 1280–1291.

Zákon České národní rady na ochranu zvířat proti týrání č. 246/1992 Sb. [online; cit. 20. 10. 2018]. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1992-246>.